

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 16-17 (2023)

Το αίτημα της συμφιλίωσης του Λόγου με την Ύπαρξη. Επιδράσεις του K. Jaspers στο έργο του Κ. Παπαϊωάννου

Παναγιώτα Βάσση

doi: [10.12681/ethiki.33675](https://doi.org/10.12681/ethiki.33675)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βάσση Π. (2023). Το αίτημα της συμφιλίωσης του Λόγου με την Ύπαρξη. Επιδράσεις του K. Jaspers στο έργο του Κ. Παπαϊωάννου. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (16-17), 39-47. <https://doi.org/10.12681/ethiki.33675>

I. Αρχαία Ελλάδα και Ανθρωπισμός

Το αίτημα της συμφιλίωσης του Λόγου με την Ύπαρξη. Επιδράσεις του K. Jaspers στο έργο του Κ. Παπαϊωάννου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΒΑΣΣΗ

Περίληψη: Ένα από τα κομβικά ζητήματα που απασχολούν τον φιλοσοφικό στοχασμό του Παπαϊωάννου είναι η εργαλειοποίηση του Λόγου στη νεωτερική εποχή και η απορρέουσα εξ αυτού συρρίκνωση της Ύπαρξης. Σε αυτό το πλαίσιο, όπου ο άνθρωπος αφενός δεν θεμελιώνει και δεν εξαρτά καμία βεβαιότητα και κανέναν κανόνα από ένα υπερβατικό ον, όπου γκρεμίζονται οι θεολογικές βεβαιότητες του χριστιανικού κόσμου, αλλά ταυτόχρονα δεν μπορούν να επανεπινοηθούν οι βεβαιότητες του αρχαίου ελληνικού κόσμου, το ερώτημα είναι: τι συνέχει πλέον τον κόσμο, ποιο το νόημα της ζωής; Προκειμένου να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα, καταφεύγει ο Παπαϊωάννου στη μέριμνα για το Είναι των υπαρξιστών και του Jaspers ειδικότερα. Χάρη σε αυτή τη θεώρηση, θεμελιώθηκε η απόπειρα συμφιλίωσης του Λόγου με την Ύπαρξη και η φιλοσοφία περιέλαβε, ως *Philosophia Perennis*, τα ζητήματα της θνητότητας, της τραγικότητας, αλλά και της ελευθερίας της ανθρώπινης ύπαρξης —που συνίστανται στο άνοιγμα της ύπαρξης σε αυτό που την υπερβαίνει. Πρόκειται για τη μετάθεση της φιλοσοφίας από το λογικό εγώ του υποκειμένου που φιλοσοφεί στην ύπαρξη ως ολότητα. Στην παρούσα εισήγηση θα αναδείξουμε σε αυτό το ζήτημα τις επιδράσεις του Jaspers στο έργο του Παπαϊωάννου.

Λέξεις-κλειδιά: Εργαλειοποίηση του Λόγου; Νεωτερικότητα; (νεωτερικό) Υποκείμενο; Υπαρξισμός; Υπέρβαση

Ένα από τα κομβικά ζητήματα που απασχολούν τον φιλοσοφικό στοχασμό του Παπαϊωάννου είναι η εργαλειοποίηση του Λόγου στη νεωτερική εποχή και η απορρέουσα εξ αυτού συρρίκνωση της Ύπαρξης. Για τούτο, παρατηρείται στο έργο του μία εκτενής παρουσίαση που διατρέχει οριζόντια όλους σχεδόν τους άξονες των πεδίων έρευνας —από τα ανθρωπιστικά και τα αισθητικά του κείμενα έως αυτά της πολιτικής του φιλοσοφίας— των διαφορών μεταξύ του αρχαιοελληνικού Λόγου και της δυτικής Ratio, όπως και μεταξύ της αρχαιοελληνικής Φύσεως και της δυτικής Natura.

Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, κατανοείται από τον Παπαϊωάννου εν μέρει και η απόπειρα του εγελιανού συστήματος. Σύμφωνα με αυτήν την «ανάγνωση», ο Hegel αποπειράθηκε να συμφιλίώσει τον άνθρωπο με τον εαυτό του και αυτό θεώρησε ότι το πέτυχε μέσω του ρόλου της Ιστορίας. Οι αδυναμίες της απόπειρας, παρά τον φιλόδοξο στόχο, αλλά και τις παράπλευρες ωφέλειες της εγελιανής ερμηνείας για τον άνθρωπο ως ιστορικό ον, έγκεινται —για τον Παπαϊωάννου— στην αντικειμενοποίηση του ανθρώπου και στην κυριαρχία του Λόγου αναφορικά με την κατανόηση, τη συνείδηση του κόσμου και την αυτοσυνειδησία του υποκειμένου. Ο άνθρωπος μέσα στο εγελιανό σύστημα νοείται με έναν δεσμευτικό, αντικειμενικό τρόπο. Μία νέα απόπειρα συμφιλίωσης του Λόγου με την Ύπαρξη αναλαμβάνουν οι φιλοσοφίες του υποκειμενισμού, η φαινομενολογία και ο υπαρξισμός, καθώς αμφισβητούν την πρωτοκαθεδρία του Λόγου και, επομένως, το «αντικειμενικά εννοημένο» υποκείμενο. Εισάγοντας νέα ορολογία, όπως είναι το «βίωμα», το «Dasein», η «υπέρβαση» κ.λπ., αναμετρώνται με το εγελιανό σύστημα και προβαίνουν σε μία κριτική του καρτεσιανού (και κατ' επέκταση νεωτερικού) «Cogito». Σε αυτό το σημείο ο Παπαϊωάννου —δεινός γνώστης του εγελιανού έργου— συναντά τη σκέψη του Jaspers.

Συμφωνώντας με τον Jaspers, ο Παπαϊωάννου θεωρεί συμβολικά ότι αυτή η μετατόπιση, από την πρωτοκαθεδρία του Λόγου και το εγελιανό αντικειμενοποιημένο υποκείμενο, συντελείται μέσω του Kierkegaard και του Nietzsche. Μάλιστα ο τελευταίος πεθαίνει ακριβώς στο 1900, έχοντας ήδη προβεί στην αντιδημοφιλή και, ακατα-

νόητη για πολλούς, κριτική του δυτικού πολιτισμού. Στην αντίληψη του Παπαϊωάννου, σε μία εποχή εμποτισμένη από το θετικιστικό πνεύμα και τη λατρεία της προόδου, από την οποία δεν ξέφυγε ούτε ο δεινός κριτικός του καπιταλισμού, δηλαδή ο Marx, ο Nietzsche τόλμησε να δει την παρακμή στην ιεροποίηση της λογικής και τον «φόνο του θεού». Με τη Γέννηση της Τραγωδίας, η κριτική του δεν συνιστά απλώς φιλοσοφικό σταθμό στην ερμηνεία του κλασικού ως συναρμογής του «διονυσιακού» με το «απολλώνιο» πνεύμα, αλλά ένα δριμύ «κατηγορώ» στην απομάγευση του κόσμου μέσω της εργαλειοποίησης του Λόγου, κατηγορία που αφορά πρωτίστως την εποχή του κι όχι απλώς την παρακμή του κλασικού πολιτισμού. Ομοίως, «Ο Kierkegaard έδειχνε ότι μπορεί να αναποδογυριστεί η πρόταση του Hegel («ό,τι είναι πραγματικό, είναι λογικό και ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό») και να 'ρθει μια στιγμή οπότε οτιδήποτε είναι πραγματικό θα φανεί παράλογο, ότι ανάμεσα στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου και την εξωτερική του εκδήλωση θα μπορεί να ανοιχτεί ένα χάσμα αγεφύρωτο, ότι ο άνθρωπος θα μπορεί να αναγκαστεί να ιδεί την αντικειμενική του ύπαρξη σαν έναν ανυπόφορο παραλογισμό, να βρεθεί στη θέση του Ιώβ που έχασε ό,τι τον έδενε με τον κόσμο»¹. Θυμίζουμε ότι ο Jaspers, στο έργο του Λόγος και Ύπαρξη, αναφέρεται στους Kierkegaard και Nietzsche ως «εξαιρετικές περιπτώσεις» στις οποίες αξίζει να καταφύγει ο σύγχρονος άνθρωπος ώστε να θέσει το ερώτημα, όπως το θέτει ο Παπαϊωάννου: «πώς θα ζήσουμε εμείς που δεν είμαστε η εξαίρεση αλλά ζητάμε τον εσωτερικό μας δρόμο με το βλέμμα προσηλωμένο στην εξαίρεση;»².

Ο Jaspers, στον οποίο καταφεύγει σκόπιμα ο Παπαϊωάννου για να κατανοήσει τον αιώνα του, ξεκίνησε από την Ψυχιατρική για να οδηγηθεί στη Φιλοσοφία. Ανέπτυξε μια δική του προβληματική της ύπαρξης: πρόκειται για εκείνο που δεν γίνεται ποτέ αντικείμενο, ούτε αντικειμενικά εννοημένο υποκείμενο. Στον Jaspers ανιχνεύονται επιδράσεις του Heidegger, καθώς το έργο του διαποτίζει η αντίληψη ότι η ύπαρξη είναι απόφαση και διακινδύνευση. Δίνει έναν ενδιαφέροντα ορισμό της ενοχής ως οδύνη των αποκλεισμένων δυνατοτήτων. Επειδή ακριβώς η ύπαρξη είναι διακινδύνευση και από-

φαση, η απόφαση πάντα κάτι επιλέγει και κάτι αποκλείει. Η ενοχή σχετίζεται με την αποκλεισμένη δυνατότητα και είναι το συνακόλουθο κάθε απόφασης, κάθε επιλογής.

Κατά τον Jaspers, η αποκάλυψη της φύσης του Εγώ επιτυγχάνεται μέσω ενός είδους φωτισμού της ύπαρξης. Αυτό είναι η «υπέρβαση»³, ένα είδος εκστατικής εξόδου από την έννοια και τους ετεροκαθορισμούς⁴. Ο Jaspers⁵ στηρίζεται ιδιαίτερα στην αντίθεση και τον διαχωρισμό ανάμεσα στον αντικειμενικό και τον υποκειμενικό κόσμο. Η σύλληψη του αντικειμενικού κόσμου αφορά στα φαινόμενα, όσα είναι στην επιφάνεια και σχετίζονται με την αντίληψη και γνώση του κατώτερου είναι (Dasein). Καταργεί τη διάκριση αντικειμένου και υποκειμένου, μεταφέροντάς την στο εσωτερικό του ανθρώπου ως διάκριση ανάμεσα σε ανώτερη και κατώτερη ύπαρξη. Ο άνθρωπος υπάρχει ως απλή εμπειρική ύπαρξη «εδώ-είναι» (Dasein) με χρονική και τοπική παρουσία, αλλά υπάρχει και ως «Εγώ-είναι» (Ich-sein) αυτονομημένος και ελεύθερος. Ας δούμε πώς εννοεί την ελευθερία σε σχέση με την επικοινωνία και την υπέρβαση.

Σύμφωνα με τον Jaspers, η γνήσια αλήθεια υπάρχει μόνο στην επικοινωνία (Kommunikation). Ο εαυτός προκύπτει από το «είναι-με-τον-άλλον» (Miteinandersein). Οι σχέσεις των διαφόρων τρόπων του περιέχοντος είναι σχέσεις επικοινωνίας. Η επικοινωνία στον Jaspers είναι η αλήθεια και αληθινό είναι αυτό που μας ενώνει ως ανθρώπους. Ο άνθρωπος που αποφασίζει ελεύθερα νοηματοδοτεί τη ζωή του. Κι όσο πιο αυθεντικά ελεύθερος γίνεται, αντιλαμβάνεται την ελευθερία του ως «δώρο της υπέρβασης» στον εαυτό του. Αλλά με αυτόν τον τρόπο, ο Jaspers επιστρέφει στην έννοια της θεϊότητας, καθώς ο ελεύθερος άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος αφ' εαυτού του.⁶

Η ελευθερία είναι ένα είδος εσωτερικής συμφωνίας του ανθρώπου με τον εαυτό του, μακριά από εξωτερικούς καταναγκασμούς και αναγκαιές/εξαρτημένες δράσεις. Κατά τον Jaspers, οι άνθρωποι ποτέ δεν νιώθουν επαρκείς.⁷ Γίνεται αντιληπτό πως οι έννοιες επικοινωνία, ελευθερία, υπέρβαση προϋποθέτουν μία ιδιαίτερη σχέση με το Θείο και σίγουρα δεν μπορούν να λειτουργήσουν με την κατάργησή του.

Ωστόσο, σε αυτό το πλαίσιο, ο άνθρωπος, και ειδικά ο φιλοσοφημένος, αφενός φωτίζεται στην ανοδική του πορεία, αφετέρου δεν έχει δεδομένη τη φώτιση. Αντίθετα, αγωνιά και διακινδυνεύει, καθώς η συσκότιση είναι πάντα ένα ενδεχόμενο. Από την άλλη, η ζωή κάθε ανθρώπου (και δη η φιλοσοφική) ως επικοινωνία, δεν μπορεί να μεταθέσει την ευθύνη σε κανέναν εξωτερικό παράγοντα. Η ευθύνη ανήκει εξ ολοκλήρου στο άτομο/πρόσωπο, στις επιλογές και στις πράξεις του κι όχι στις θεωρητικές διακηρύξεις, την κοσμοθεωρία ή τις προθέσεις του.

Η ζωή είναι μία πρόκληση για τον Jaspers, όπου ο προσανατολισμός είναι η στεριά, καθώς αναφέρει, η Ιθάκη του Οδυσσέα θα λέγαμε, αλλά όχι οι βεβαιότητες ούτε η παραμονή μας εκεί. Ειδικά η ζωή του φιλοσοφημένου ανθρώπου εδράζεται πάνω στην ανησυχία. Ο κόσμος είναι σημείο εκκίνησης για την πτήση. Αυτό το πέταγμα ή φτερούγισμα της ψυχής, όπως το αποτυπώνει ο Jaspers, είναι κρίσιμο και πρέπει ο καθένας να το αποτολμήσει μόνος του μεν, σε επικοινωνία με τους άλλους δε. Επομένως, ο άνθρωπος στον προσανατολισμό του στον κόσμο συναντά την αντικειμενική πραγματικότητα, η οποία τον περιβάλλει και είναι σε αυτόν δεδομένη. Συγχρόνως, όμως, διαισθάνεται ότι τα πάντα είναι συνυφασμένα με αυτόν και του παρουσιάζονται ως δυνατότητες.

Η εξωτερική πραγματικότητα, τα αντικείμενα, τα καθήκοντα, η καταγωγή, η ιστορική στιγμή, λόγω της αβεβαιότητάς τους, αναγκάζουν τον άνθρωπο να επιστρέψει στον εαυτό του, για να μπορέσει να τα κατανοήσει και να πράξει προς την επίτευξη ενός ανώτερου σκοπού. Ο άνθρωπος μπορεί να υπάρχει ως εμπειρική ύπαρξη, η οποία είναι δυνατό να εκληφθεί όπως τα αντικείμενα του κόσμου, αλλά μπορεί να υπάρχει ως πρόσωπο-υπόσταση (Existenz), ως ύπαρξη, δηλαδή, ανώτερη, αυθεντική, πληρέστερη, η οποία εμφανίζεται όχι σαν δεδομένη και αναγκαία, αλλά ως δυνατότητα προς πραγμάτωση της ελευθερίας δια της υπερβάσεως. Συμπερασματικά, ο άνθρωπος γίνεται ο εαυτός του μέσω της υπέρβασης.⁸ Για τον Jaspers: «Είμαστε θνητοί ως απλές εμπειρικές υπάρξεις και είμαστε αθάνατοι όταν φανερωνόμαστε μέσα στο χρόνο ως αυτό που είναι αιώνιο. Είμαστε

θνητοί όταν δεν αγαπούμε και είμαστε θάνατοι όταν αγαπούμε. Είμαστε θνητοί μέσα στην αποφασιστικότητα και είμαστε θάνατοι με την απόφαση. Είμαστε θνητοί ως φυσικές διαδικασίες και είμαστε θάνατοι όταν δωριζόμαστε στην ελευθερία μας»⁹.

Ο Παπαϊωάννου δεν ασπάζεται το σύνολο της ανάλυσης του Jaspers, όπως τη βεβαιότητά του για τη θειότητα. Αξιοποιεί όμως την κριτική του Jaspers και πολλά από τα ερμηνευτικά της εργαλεία στην ανατομία του 20ού αιώνα, που, ως εν μέρει εγγελιανός, παρουσιάζει και αποτιμά σε όλους τους τομείς του πνεύματος, στη φιλοσοφία και στην τέχνη, ακόμη και στα προϊόντα του καταναλωτικού πολιτισμού, τα *mass media* και τη διαφήμιση. Έτσι, παρότι το όνομα του Jaspers το συναντά ο μελετητής σε σελίδες πλείστων ετερόκλητων έργων του Ελληνογάλλου φιλοσόφου, τα σημεία που δεξιώνεται ο Παπαϊωάννου αφορούν πάντοτε στις έννοιες της επικοινωνίας, της ελευθερίας και της επιλογής, καθώς και της μέριμνας για το Είναι. Το πνεύμα του διασταυρώνεται με εκείνο του Γερμανού υπαρξιστή αφενός στην κριτική απέναντι στον εργαλειακό ορθολογισμό και την αντικειμενοποίηση της ύπαρξης, αφετέρου στη διάσωση του νοήματος απέναντι στον νεωτερικό μηδενισμό. Και όλα ξεκινούν από τα όρια της φιλοσοφίας του Hegel, όπως είπαμε και εισαγωγικά.

Θυμίζουμε εδώ ότι η Γαλλική επανάσταση εγγράφεται στον Hegel ως απαρχή μίας νέας εποχής πολιτικών ελευθεριών, όπως συνέβαινε στην αρχαία ελληνική δημοκρατία, σε ένα εντελώς νέο πλαίσιο. Ο Hegel στα νεανικά του έργα αντίκριζε το κράτος όχι ως όργανο καταναγκασμού αλλά ως «πολιτικό καλλιτέχνημα»¹⁰. Θεωρούσε ότι ο άνθρωπος, ως ανθρωπο-θεός, αντικαθιστώντας την απόλυτη θρησκεία με την απόλυτη γνώση, ως δημιουργός της ιστορίας του, εγκαινίαζε μία νέα εποχή συμφιλίωσης με τον εαυτό του. Επιπλέον, είχε την πεποίθηση ότι με τη φιλοσοφία του όχι απλώς θεμελίωνε μία νέα εποχή, αλλά και το τέλος της Ιστορίας. Αυτή ακριβώς η πανλογική αισιοδοξία του Hegel που, μέσω της Διαλεκτικής, παρουσίαζε τον προοδευτικό χαρακτήρα της Παγκόσμιας Ιστορίας και αντιλαμβανόταν την ύπαρξη ακριβώς και μόνο μέσα σε αυτήν την ιστορικότητα, αφενός φτάνει στην κορύφωση το πρόταγμα της

Αναγέννησης, την αντικατάσταση δηλαδή της θεοκεντρικής από την ανθρωποκεντρική προσέγγιση του κόσμου και του εαυτού/της ύπαρξης, αφετέρου οδηγεί για πρώτη φορά στην προβληματοποίηση αυτής της ίδιας της ύπαρξης.

Με λίγα λόγια, ήδη από την Αναγέννηση και εξής, η φύση έχει εκπέσει σε *natura*, έχει αντικειμενοποιηθεί, και ο άνθρωπος —«καθαρός» πια, μετά τον Διαφωτισμό, από όλα τα ανορθολογικά στοιχεία που στρέβλωναν την όρασή του και νοούμενος αποκλειστικά ως σκεπτόμενη ουσία (*res cogitans*)— αποτελεί, από τον Hegel και εξής, το αποτέλεσμα της δράσης του, των έργων του, της ιστορίας του. Σε αυτό, όμως το πλαίσιο, όπου ο άνθρωπος έμεινε μόνος με τον εαυτό του και για τον εαυτό του, ο άνθρωπος και η ιστορία του, τα έργα του, «ο άνθρωπος και ο ίσκιος του θα ήταν το σύμπαν το μόνο σύμπαν, ο μόνος ουρανός και ο μόνος ορίζοντας για τον άνθρωπο»¹¹.

Σε αυτό το σύμπαν όπου ο άνθρωπος, για τον Παπαϊωάννου, αφενός δεν θεμελιώνει και δεν εξαρτά καμία βεβαιότητα και κανέναν κανόνα από ένα υπερβατικό ον, όπου γκρεμίζονται οι θεολογικές βεβαιότητες του χριστιανικού κόσμου, αλλά ταυτόχρονα δεν μπορούν να επανεπινοηθούν οι βεβαιότητες του αρχαίου ελληνικού κόσμου (οι οποίες αντλούνταν από τη συμμετοχή ως οργανικό μέλος στην κοινότητα και την παράδοση των μικρών πόλεων-κρατών, και αυτό δεν θα μπορούσε να συμβεί παρά ως παρωδία/τραγωδία, εφόσον η ανθρωπότητα έχει περάσει σε τελείως νέα και ποιοτικά διαφορετική φάση της αυτοσυνειδησίας της), το ερώτημα είναι: τι συνέχει πλέον τον κόσμο, ποιο το νόημα της ζωής;

Προκειμένου να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα, καταφεύγει ο Παπαϊωάννου στη μέριμνα για το Είναι των υπαρξιστών και του Jaspers ειδικότερα. Χάρη σε αυτή τη θεώρηση, θεμελιώθηκε η απόπειρα συμφιλίωσης του Λόγου με την Ύπαρξη¹² και η φιλοσοφία περιέλαβε, ως *Philosophia Perennis*, τα ζητήματα της θνητότητας, της τραγικότητας, αλλά και της ελευθερίας της ανθρώπινης ύπαρξης —που συνίστανται στο άνοιγμα της ύπαρξης σε αυτό που την υπερβαίνει.¹³ Πρόκειται για τη μετάθεση της φιλοσοφίας από το λογικό εγώ του υποκειμένου που φιλοσοφεί στην ύπαρξη ως ολότητα. Έτσι,

η φιλοσοφική εμπειρία διευρύνθηκε και αναγνώρισε, ως μέσα της φιλοσοφικής γνώσης, μία σειρά από υπαρξιακές καταστάσεις που μέχρι τότε μόνον η τέχνη έφερνε στο προσκήνιο, περιέλαβε δηλαδή και ενσωμάτωσε στη φιλοσοφική εποπτεία νέες παραμέτρους, πέρα από τη λογική της επιστήμης και της αντικειμενικότητας,¹⁴ που ανανέωσαν και τη φιλοσοφία ως αναστοχασμό και το ενδιαφέρον για τη ζωή και για τον άνθρωπο, απέναντι στον μηδενισμό του πνεύματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κώστας Παπαϊωάννου, *Ο Άνθρωπος και ο Ίσκιος του. Ιστορική συνείδηση και ανθρωπολογία στον XX αιώνα*, (Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1995), 85.

2. Karl Jaspers, *Vernunft und Existenz* (1935), 24, παρά Παπαϊωάννου, *Ο Άνθρωπος και ο Ίσκιος του*, 90.

3. Υπέρβαση (Transzendenz): *Αυτή αποτελεί το άλλο όριό μας. Είναι το Είναι που δεν φανερώνεται, παραμένει άορατο και άγνωστο*, Jaspers, *Vernunft und Existenz*, 43.

4. Χρησιμοποίησε επίσης πρώτος τον όρο «οριακές καταστάσεις συνείδησης» (τρέλλα, απόγνωση κ.λπ.), καταστάσεις στις οποίες αποκαλύπτεται η ύπαρξη.

5. Καρλ Γιάσπερς, *Μαθήματα Φιλοσοφίας*, μτφρ. Χρήστος Μαλεβιτίσης (Αθήνα: Αρμός, 2010), 61-63, 77-78, 85-86.

6. Γιάσπερς, *Μαθήματα Φιλοσοφίας*, 84: «Όσο περισσότερο ο άνθρωπος είναι αυθεντικός ελεύθερος, τόσο πιο βέβαιος είναι για τον Θεό».

7. «Τείνουμε προς το εκείθεν και μεγαλώνουμε με το βάθος της συνείδησης που έχουμε για τον Θεό, μέσω της οποίας ταυτοχρόνως διαβλέπομε τη μηδαμινότητά μας. Η σχέση του ανθρώπου προς τον Θεό δεν είναι μια φυσική ιδιότητα: Διότι αυτή ταυτίζεται με την ελευθερία, και φωτίζει κάθε άτομο μόνον ύστερα από την επιτέλεση του άλματος από την απλή βιολογική του εγκόσμια κατάφαση προς τον ίδιο τον εαυτό του· δηλαδή, από εκεί όπου το άτομο, αυθεντικώς ελεύθερο από τον κόσμο, γίνεται εντελώς ανοιχτό στον κόσμο, όπου μπορεί να μείνει ανεξάρτητο από τον κόσμο».

8. Jaspers, *Vernunft und Existenz*, 12: «Ο άνθρωπος βρίσκει πως ο εαυτός του είναι καθορισμένος: από το συγκεκριμένο περιβάλλον του, από τον λαό στον οποίο ανήκει, από την ανθρωπότητα, από τη ζωή στη γη, από όλον τον κόσμο. Καθώς συνειδητοποιεί την περατότητά του κατακτά, μέσα από το περατό, το άπειρο. Είναι το μόνο ον που κατευθύνει το πνεύμα του σε οτιδήποτε, και το αγκαλιάζει με τη σκέψη του. Εφήμερος και μικροσκοπικός, είναι ικανός να προσάγει εμπρός του, μ' όποιο τρόπο και να είναι, οτιδήποτε υπάρχει. Έτσι, μέσα στην περατότητά του είναι ίσος με το παν. Μπορεί να υπερβεί την περατότητά του πλουτίζοντάς την κάθε φορά με νέα περιεχόμενα επ' άπειρον. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να αρνηθεί στα σοβαρά πως κάποιο πράγμα εξαρτάται αποκλειστικά από αυτόν, πως με τις αποφάσεις του

αποφασίζει για τον εαυτό του, γι' αυτόν τον εαυτό που είναι απρόσιτος σε κάθε επιστημονική έρευνα. Από εδώ προκύπτει το νόημα του μέλλοντος του ανθρώπου». Και: «Η αύξηση της επικοινωνίας και της συνέχειας είναι η μεγάλη μέριμνα του ανθρώπου, ιδιαίτερα στη φιλοσοφία».

9. Γιάσπερς, *Μαθήματα Φιλοσοφίας*, 84.

10. Georg Hegel, *Φιλοσοφία της Ιστορίας παρά Παπαϊωάννου, Ο Άνθρωπος και ο Ίσκιος του*, 24.

11. Παπαϊωάννου, *Ο Άνθρωπος και ο Ίσκιος του*, 26.

12. Παπαϊωάννου, *Ο Άνθρωπος και ο Ίσκιος του*, 90: «Γιατί μόνο σε μια εποχή σαν τη σημερινή, κάτω από τους αστερισμούς της μεγάλης κρίσης και του εκμηδενισμού που απειλεί αυτά τα ίδια τα θεμέλια της ύπαρξης, ήταν δυνατό να υπερνικηθεί αυτή η παλιά αντίληψη που χώριζε και έκλεινε μέσα σε στεγανά διαμερίσματα ποίηση, ψυχολογία, θρησκευτική εμπειρία και φιλοσοφία και να θεμελιωθεί η απόπειρα να συμφιλιωθεί ο Λόγος και Υπάρξη, να συμφιλιωθεί δηλαδή αυτή η ανάγκη φωτεινότητας, συστηματικής σύνδεσης και εννοιολογικής ακρίβειας που χαρακτηρίζουν την *Philosophia Perennis* και ο μοναδικός και αμετάδοτος χαρακτήρας της προσωρινής ζωής, το αίσθημα του βάθους, του τραγικού, του απέραντου και του παράδοξου που απορρέει από τις οριακές εμπειρίες του ατόμου. Υπάρξη είναι το άτομο: όχι το βιολογικό άτομο όπως προσδιορίζεται από τη ζωτική φροντίδα αλλά το ελεύθερο άτομο που ορίζεται από τη μέριμνα για το είναι· όχι ο καρτεσιανός ή ο εγγελιανός άνθρωπος, που αντλεί όλη την οντολογική βεβαιότητά του για τον εαυτό του ανακαλύπτοντας μέσα του τους γενικούς και αναγκαίους κανόνες της Γνώσης και τις δυνατότητες συμμετοχής στο υπερατομικό έργο της ιστορίας, αλλά ο συγκεκριμένος άνθρωπος που διακυβεύει τη μοίρα του μέσα στο Χρόνο, μπρος στο θάνατο, απέναντι στους άλλους ανθρώπου».

13. Παπαϊωάννου, *Ο Άνθρωπος και ο Ίσκιος του*, 93: «Και αν για το λογικό Εγώ κάθε υπέρβαση είναι αθέμιτη, αυτή η υπέρβαση, αυτό το άνοιγμα και η αναφορά της ύπαρξης προς αυτό που την υπερβαίνει, είναι το ουσιαστικό γνώρισμα της ανθρώπινης υπόστασης, η δύναμη που επιτρέπει στην ανθρώπινη ύπαρξη αδιάκοπα να αμφισβητεί και να ξεπερνάει τον εαυτό της, η πηγή και η πραγμάτωση κάθε αυθεντικής ανθρώπινης ελευθερίας».

14. Παπαϊωάννου, *Ο Άνθρωπος και ο Ίσκιος του*, 94: «Και αυτή η «επίκληση της υπέρβασης» (Jaspers), που χαρακτηρίζει πάνω από όλα τη σημερινή «επιστροφή στη ρίζα της μεταφυσικής» (Heidegger) μαζί με τη μερική ή ολική εγκατάλειψη των προβλημάτων της κλασικής φιλοσοφίας, έφερε και μια ριζική ανατροπή της κλασικής αντίληψης για τη φιλοσοφική εμπειρία, έφερε δηλαδή μια αναγνώριση ως μέσων φιλοσοφικής γνώσης εκτός από τη λογική της επιστήμης και της αντικειμενικότητας, όλων αυτών των υπαρξιακών καταστάσεων και εμπειριών που μέσα τους η ύπαρξη φωτίζει τον εαυτό της (Jaspers), που μέσα τους εκδηλώνεται η βαθύτατη μέριμνα του ανθρώπου για το είναι των όντων (Heidegger) και που για την κλασική φιλοσοφία».